

GLOSA K SROVNÁVACÍ TYPOLOGII SPISOVNÉ ČEŠTINY A SLOVENŠTINY

JOSEF VACHEK

Shodou okolností náležela fonologie k prvním jazykovědným disciplinám, v kterých se začalo pomalu, ale jistě poznávat, že spisovná slovenština má své specifické strukturní problémy, které není dobře možno pojímat, tím méně pak řešit, jako pouhé varianty problémů spisovné češtiny. Už na samém počátku let třicátých se ve statích Jakobsonově a pak i naší postupně dospívalo k závěru, že fonologické hodnocení hlásek [i] a [j] a jejich vzájemného poměru v slovenštině je podstatně jiné než obdobné hodnocení v češtině¹ (je dobře si povšimnout, že tento závěr čekal teprve na fonologickou, funkční analýzu, zatímco analýza fonetická, zkoumající zvukový materiál jazyka beze zřetele k funkcím, jež tento materiál zastává, nějakých podstatnějších rozdílů mezi spisovnou češtinou a spisovnou slovenštinou ještě neshledávala).² — Později se k této otázce, nadhozené českou jazykovědou, vyjádřili i jazykovědci slovenští, jako Ludovít Novák, Štefan Peciar a Eugen Paulíny.³ Ti se danou problematikou zabývali v širších systémových souvislostech, a proto na ni mohli po nejedné stránce vrhnout nové světlo. O syntézu všech dílčích výsledků dosažených při řešení daného problému, s použitím konfrontace nejen s češtinou, ale i s ruštinou, angličtinou a zčásti i francouzštinou, jsme se po-

¹ JAKOBSON, R.: Z fonologie spisovné slovenštiny. In: Slovenská miscellanea. Red. J. Jirásek — F. Tichý. 1. vyd. Bratislava, Universum 1931, s. 155—163. — VACHEK, J.: Fonologický poměr hlásek *i* a *j* v češtině a v slovenštině. *Slavia*, 11, 1932, s. 265—273.

² HÁLA, B.: Základy spisovné výslovnosti slovenské. Praha, Filosofická fakulta Karlovy university 1929. 133 s.

³ NOVÁK, E.: Fonológia a štúdium slovenčiny. *Slovenská reč*, 2, 1933/34, s. 97—107, 143—157, 161—171. — PECIAR, Š.: K otázke fonologického pomeru *i* a *j* v slovenčine. *Linguistica Slovaca*, 4—6, 1946—1948, s. 107—120. — PAULÍNÝ, E.: Fonológia spisovnej slovenčiny. 1. vyd. Bratislava, Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1961, zvl. s. 76—78.

kusili v jiných souvislostech,⁴ a proto zde postačí, jestliže tu nejprve výsledky svého zkoumání stručně zrekapitulujeme. Poté se pokusíme, alespoň zcela zběžně, naznačit, že řešení problému fonologického může vést k poznání širších souvislostí v oblasti typologické.

Pojímáme-li vokalické fonémy jako ty, jež fungují jako jádro slabiky, zatímco fonémy konsonantické jsou ty, které v této funkci vystupovat schopné nejsou, brzo zjišťujeme, že v řadě jazyků existuje mezi těmito dvěma fonémovými kategoriemi jisté přechodové pásmo. Tvoří je jednak vokalické fonémy, jež v některých svých pozičních variantách funkce nositele slabiky pozbývají (j. čes. [-u] v tzv. dvojhlásce [ou] anebo v sloven. [uo], jednak konsonantické fonémy, jejichž některé poziční varianty této slabičné funkce nabývají (jako např. čes. i sloven. [r], [l] v slovech typu *prst*, *vlk*). Jednotlivé jazyky se od sebe dosti pronikavě liší různou měrou, která v nich tomuto přechodovému pásmu přísluší. Tři slovanské jazyky, které jsme tu výše jmenovali, jsou toho zajímavým dokladem. V ruštině toto přechodové pásmo chybí úplně (jak jsme ukázali podrobněji ve své ruské stati citované zde výše v pozn. 4), kdežto v češtině i slovenštině zastoupeno je. V češtině čítá tři fonémy, tj. /r/, /l/, /u/, k nimž by bylo — ale jen zcela okrajově — možno připojit ještě /m/; v slovenštině je pak toto přechodové pásmo zastoupeno nejbohatěji, protože vedle tří fonémů, které v něm nacházíme i v češtině, je tu navíc ještě foném /i/, jehož je dnes souhláska [j] už prakticky jen poziční variantou, navíc pak ještě tu nalézáme vedle krátkých slabičných /r/, /l/ i jejich příslušné délky /r:/, /l:/, které sice samy do tohoto přechodového pásma nepatří, ale jejichž přítomnost ve fonologickém systému „obojživnost“ /r/ a /l/ krátkého ještě více podtrhuje.

Ze všech uvedených skutečností jasně vyplývá, že obě složky fonologického systému, tj. podsystém samohláskový a souhláskový, jsou ve spis. slovenštině nejdůkladněji navzájem propojeny, zatímco ve spis. ruštině takové propojení vůbec neexistuje. Postavení spis. češtiny se jeví jako střed mezi těmito dvěma krajnostmi, avšak střed, který nesporně leží blíže krajnosti slovenské než krajnosti ruské. Zkoumáme-li z hlediska naznačené strukturační vývoj českého fonologického systému, zjišťujeme, že v staré češtině byl stav bližší dnešnímu stavu ruskému. Svědčí o tom mj. ta skutečnost, že v stč. tvořily slabikotvorné hlásky [r], [l] samostatné fonémy, nezávislé na neslabičných [r], [l], jak o tom

⁴ VACHEK, J.: Dynamika fonologického systému současné spisovné češtiny. 1. vyd. Praha, Academia 1968, zvl. s. 47—58. — Pro ruštinu viz naši stat' Neskolko zamečanj o roli slogoobrazujuščej funkcie pri fonologičeskom analize. In: Jazyk i čelovek. Sbornik statej pamiaty prof. Petra Savviča Kuznecova. Red. V. A. Zvegincev. 4. Moskva, Izdatel'stvo Moskovskogo universiteta 1970, s. 45—52. — Obdobnou problematikou anglickou se zabývá naše Dynamika, francouzskou pak náš článek A Note on the Internal Structuration of the French Phonological System. Word, 24, 1968, s. 491—497.

spolehlivě svědčí fakta stč. básnického rytmu.⁵ — Také dvojhhláska [ou], v které ně. [u] vystupuje ve funkci neslabičné, v stč. ještě neexistovala — její předchůdce [əu] (psaný zpravidla *au*) měl zřejmě hodnotu jednofonémovou, jejíž fonetickou realizací byla patrně dlouhá klouzavá samohláska,⁶ a také fonémy /i/ a /j/ byly od sebe v staré době výrazněji diferencovány, než je tomu dnes, kdy se i v češtině jasně rysuje určitý sklon k jejich fonematickému splynutí, k jakému už patrně došlo v dnešní spis. slovenštině (o takovém sklonu ostatně zřetelně svědčí i situace v obecné češtině, jež často předjímá spisovný vývoj a v níž se zmíněná tendence k fonémové fúzi /i/ a /j/ projevuje ještě výrazněji než v jazyce spisovném).

Upozornili jsme již ve své monografii o dynamice spis. češtiny (viz zde výše, pozn. 4), že tento vývojový ústup od původních ostrých hranic mezi oběma fonologickými podsystémy, samohláskovým a souhláskovým, je pozoruhodně koordinován s vývojovým ústupem českého tvaroslovného systému od vyhraněně flektivního typu. Přibližně v téže době, kdy český fonologický systém ještě neznali slabičně „obojživelné“ fonémy, jako jsou novočes. /r/, /l/, /u/, byl i český tvaroslovný systém charakterizován tím, co VI. Skalička výstižně nazývá „akme“ flektivnosti:⁷ je to období, v kterém v důsledku některých hláskových změn vzniká v českém tvarosloví jistý počet nových paradigmát, charakterizovaných tvary j. *kraliže*, *pracije*, *oráčeví* atp., paradigmát, která se v dalším jazykovém vývoji opět likvidují a čeština tím zase ustupuje od

⁵ R. Jakobson ve své monografii *Preliminaries to Speech Analysis*, kterou sepsal společně s C. G. Fantem a M. Halleem (JAKOBSON, R. — FANT, C. G. M. — HALLE, M.: *Preliminaries to Speech Analysis. The Distinctive Features and their Correlates*. 3d ed. Cambridge, Mass., The M. I. T. Press, Massachusetts Institute of Technology 1963. VIII + 63 s.), uvádí jako doklady stč. slovních dvojic, jež byly rozlišeny jen slabičností vs. neslabičností likvidového fonému, výrazy *brdu* (1 slab.) ‚potulují se‘: *brdu* (2 slab.) ‚kopei‘; pod. *slzy* (1 slab.): *plný* (2 slab.). Jakobson právem poznamenává, že tu běží o velmi vzácný případ využití rozdílu v slabičnosti vs. neslabičnosti ve fonologickém systému. (Je pozoruhodné, že v harvardském seznamu binárních protikladů fonologických distinktivních rysů se protiklad slabičnosti vůbec neuvádí.)

⁶ K fonologické problematice vývoje stč. vokalizmu srovn. naši stať k problematice vývoje fonologického systému českých samohlásek. In: *Československé přednášky pro VI. mezinárodní sjezd slavistů v Praze*. Red. B. Havránek et al., Praha, Nakladatelství ČSAV 1968, s. 5—10, kde je uvedena i další literatura, j. práce M. Komárka a A. Lamprechta.

⁷ SKALIČKA, V.: *Vývoj české deklinace*. 1. vyd. Praha, Jednota českých matematiků a fysiků 1941. 44 s. Také jinak, pokud tu hovoříme o jazykových typech, pojmáme je ve smyslu Skaličkovy koncepce, známé našim čtenářům zvl. z jeho monografie *Typ češtiny* (1. vyd., Slovanské nakladatelství 1948. 100 s.); první formulace jeho zásad se najde v jeho knize *Zur ungarischen Grammatik*. (1. vyd. Praha, Filosofická fakulta Karlovy university 1935).

vrcholného flektivního stadia. Děje se tak mj. i rušením některých morfonémů, např. v jmenné deklinaci *k/č, ch/š, h/ž* ve vok. sg. a *k/c, ch/š* a *h/z* v lok. sg. (srovn. vok. *žáku, hochu, vrahu* vedle archaického *žáče* a emotivně zbarveného *Bože*; pod. lok. sg. *na venku, na duchu, na svahu*, nikoli **-ce, *-še, *-ze*; připomeňme si také vítězství tvarů j. *ve vojsku, na kolečkách* nad tvary *ve vojště, na kolečcích* atp.). Sem patří ovšem i řada konjugačních zjevů, j. ústup ind. prés. tvarů *pláči — pláčí, maži — maží* před tvary typu *pláču — pláčou, mažu — mažou* atp. Všechny tyto sklony se ovšem pozorují ještě výrazněji v obecné češtině (srovn. např. zrušení morfonému *h/ž* v konjugaci slovesa *moci*, provedené v tvarech j. *můžu — můžou* proti spis. *mohu — mohou*).

V této souvislosti se přirozeně naskytá otázka, jak se z hlediska těchto ukazatelů, jež jsme tu právě sledovali v češtině, jeví situace ve spisovné slovenštině. Bylo už častěji konstatováno, že úloha souhláskových morfonémů je v spis. slovenštině mnohem omezenější než ve spis. češtině⁸ — projevuje se to jak u mužských vzorů typu *chlap, dub*, tak i u ženského vzoru *žena* (srovn. čes. lok. pl. *o soudruzích* — slov. *o súdruhoch*, n. pl. č. *soudruzí* — sl. *súdruhovia*, čes. *v Praze* — sl. *v Prahe* atp.), a i v jiných paradigmatických úsecích (v. např. n. pl. adj. č. *tenci, hluši* — sl. *tenki, hluchi*, ba i čes. *pěkní [ň]* — sl. *pekní [n]* atp.). Všechny tyto morfonematické skutečnosti svědčí o tom, že se spis. slovenština vzdálila od důsledného flektivního typu ještě více než dnešní spis. čeština. — I v oblasti konjugace postupovala spis. slovenština velmi radikálně ve srovnání s češtinou: jak je obecně známo, česká dichotomie v klasifikaci ind. présenta, rozlišující typ s koncovkou 1. sg. *-u* od typu s koncovkou *-m* byla ve spis. slovenštině zlikvidována zobecněním druhého z těchto dvou konjugačních typů.

Pozoruhodný je ve slovenštině také zánik neurčitých adjektivních tvarů, jež se v češtině drží ještě ve zbytcích (*chud — chuda — chudu*). V slovenštině zmizely úplně, kromě přivlastňovacího typu *otcov, matkín*, který se však výrazně diferencoval nejen sémanticky, ale i zásadně aglutinačním typem svého sklonění (j. *otcov-ho, otcov-mu* atd.). I toto zjednodušení paradigmatické situace je možno právem pokládat za projev důslednějšího odklonu od ideálního flektivního typu, než je odklon, ke kterému došlo ve spisovné češtině.⁹ Svým způsobem je možno za symptom tohoto odklonu pokládat i naprostý

⁸ Srovn. v Paulinyho Fonologii výklad o alternacích nekorelovaných konsonantů (s. 99 n.); v. též: PAULINY, E.—RUŽIČKA, J.—ŠTOLC, J.: Slovenská gramatika. 5. vyd. Bratislava, Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1968, zvl. s. 52.

⁹ Viz k těmto otázkám: VACHEK, J.: K problematice českých posesivních adjektiv. In: Studie a práce linguistické. 1. K šedesátým narozeninám akademika Bohuslava Havránka. Red. J. Bělič et al. Praha, Nakladatelství Československé akademie věd 1954, s. 171—189.

zánik¹⁰ gramatické kategorie přechodníku ve spis. slovenštině, kategorie, která v spis. češtině zůstala formálně nedotčena, byť i za cenu své funkční specializace (udržuje se tu jen jako archaismus nebo alespoň jako rys knižní). Stojí za povšimnutí, že se tu vývoj ve slovenštině, který vedl k vzniku gerundia, jeví paralelním s vývojem v angličtině, která si rovněž vytvořila v své mluvnické soustavě kategorii gerundu v průběhu svého přechodu od starého typu syntetickoflektivního k novějšímu typu analytickoizolujícímu (i když ovšem vývoj k tomuto typu ještě v angličtině zdaleka plně nedospěl). Čeština, v které gerundiální tvar nikdy do spisovné normy nepronikl, a v které soustava přechodníků byla jako archaismus vytlačena na sám okraj funkční soustavy jazykových prostředků, připravila se tak o možnost využívat velmi užitečného syntaktickostylistického prostředku a je tu proti spis. slovenštině ve zřetelné nevýhodě. — Podobným radikálním zjednodušením gramatické soustavy je ve slovenštině zobecnění plurálové koncovky *l*-ového příděstí na *-i* pro všechny tři rody, zatímco v spis. češtině kodifikace normy tu dosud zachovává koncovky podle rodů rozlišené. (Jak známo, obecná čeština je i v tomto bodě spis. slovenštině mnohem blíže než čeština spisovná.)

Mohli jsme se v mezích určených těmito poznámkám jen zcela zběžně dotknout alespoň několika rysů, které charakterizují spis. slovenštinu po stránce typologické jako strukturální útvar, který ve svém vývoji pokročil ve svém odklonu od důsledně flektivního gramatického typu zřetelně dále než spisovná čeština. Jak už tu bylo naznačeno, nachází tato různá míra odklonu zajímavý protějšek v různé míře vzájemné propojenosti obou dílčích složek fonologického systému v spis. češtině a spis. slovenštině. Lze bezpečně předpokládat (v češtině máme pro to přímé doklady), že v období, kdy se tyto jazyky osamostatnily z původní praslovanské (relativní) jazykové jednoty, představovala gramatická stavba obou z nich útvar typologicky výrazně flektivní, jejich fonologická utvářenost pak že jevila malou, pokud vůbec jakou, propojenost samohláskové a souhláskové složky daného systému. Bylo-li tomu tak, pak je nepochybné, že se vývoj jazykového systému v průběhu historie obou těchto jazyků ubíral stejným směrem, při čemž však daný vývojový proces postoupil ve spis. slovenštině zřetelně dále než ve spis. češtině.

V jiných svých statích (uvedených zde výše v pozn. 4) jsme nadhodili otázku, je-li možno na základě dotčených zde skutečností našich dvou jazyků, a také faktů známých z ruštiny, angličtiny a francouzštiny, usuzovat na existenci jakéhosi izomorfismu, v tom smyslu, že by výraznější hranice podsystemů

¹⁰ Mluvíme tu záměrně o naprostém zániku této kategorie v slovenštině (i když slovenské mluvnické tu stále mluví o přechodníku, ev. transgresívu), poněvadž ustrnulé tvary na *-úe*, *-iac* nelze z hlediska synchronního už hodnotit jako tvary přechodníku, ale jediné jako tvary gerundiální.

souhláskového a samohláskového ve fonologickém systému jazyka byla zákonitě spjata s výraznějšími mezemi oddělovacími od sebe navzájem slovní kategorie daného jazyka. Bezpečnější odpověď na tuto otázku bude možno formulovat teprve na základě hojnějšího materiálu z co největšího počtu jazyků. Bezpečně však můžeme říci již dnes tolik, že ze srovnání spisovné češtiny a slovenštiny vyplývá s dostatečnou jasností, že se v spisovné slovenštině nejdříve její strukturní problém řešil radikálněji, důsledněji, a tedy úkonněji, než odpovídající mu problém ve spis. češtině. Lze tedy spis. slovenštinu typologicky hodnotit z hlediska vývojových tendencí češtině a slovenštině společných jako útvar realizující tyto společné tendence důsledněji než spisovná čeština.

Tento závěr ovšem není nikterak překvapující: je dán jednak starší literární tradicí spis. češtiny (tradicí, která má vedle nesporných mnohých kladů i tu zápornou vlastnost, že brzdí vývojové tendence jazyka), jednak výraznou konzervativností, se kterou byla na počátku devatenáctého století kodifikována její spisovná norma. Spisovná slovenština, jejíž kodifikace se mohla vydatně opřít o živá nářečí lidová, nebyla tolik spoutána faktory tradice a dokázala toho, obrazně řečeno, strukturně typologicky využít ke svému prospěchu.